

Надія Савчук (м. Івано-Франківськ)

Спеціалізовані видання у путівниковому дискурсі Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Статтю присвячено дослідженню путівників Києвом, виданих на зламі ХІХ–ХХ ст. З'ясовано, що їхньому створенню та поширенню сприяла поява такого явища як масовий туризм. Безпосереднім об'єктом вивчення стали спеціалізовані путівники, котрі вирізнялися вузькопрофільністю, конкретною тематичною спрямованістю, орієнтованістю на певний прошарок читачів та їхні запити.

Означені видання розглянуто з погляду «супутника» мандрівника, що допомагає орієнтуватися на місцевості та отримати корисну практичну інформацію. Визначено їхні особливості та ідеологічне підґрунтя. Встановлено, що окрім класичних розділів, вони містили відомості фахового чи предметного спрямування. В основному такі провідники призначалися для учасників та гостей значимих соціально-економічних і наукових заходів, або для тематичного відвідування окремих місць. Більшість з них формувала у читача образ Києва як модерного європейського міста. Важливе значення мав і путівник для проведення учнівських екскурсій, яким започаткували створення спеціальної довідкової літератури для дитячих подорожей.

Ключові слова: Київ, місто, спеціалізований путівник, дискурс, мандрівник, модерна доба.

Nadiia Savchuk

Specialized publications in the Kyiv guidebooks discourse at the end of the 19th – early 20th century

The subject matter of this article is research of the guidebooks on Kyiv, published at the turn of the XIX–XX centuries. It was found out that their creation and spread was facilitated by the emergence of such a phenomenon as mass tourism. The specialized guidebooks were the immediate object of study. They featured narrow profile, specific thematic focus, orientation towards a certain stratum of readers and their requests.

These publications are considered from the point of view of the «travel companion», which helps to navigate the locality and obtain useful practical information. Their specific features and ideological background are determined. They contained a professional or thematically information, that in addition to the classical sections. Such guidebooks were intended for participants and guests of significant socio-economic and scientific events, or for thematic visits to individual places, basically. Most of them formed the image of Kyiv as a modern European city.

The guidebook for learners' excursions was important. His publication marked the beginning of a special reference literature for children's travels.

Key words: Kyiv, city, specialized guidebook, discourse, traveler, tourist, modern period.

Надежда Савчук

Специализированные издания в путеводительном дискурсе Киева конца ХІХ – начала ХХ в.

Статья посвящена исследованию путеводителей по Киеву, изданных на рубеже ХІХ–ХХ вв. Выяснено, что их созданию и распространению способствовало появление такого понятия как массовый туризм. Непосредственным объектом изучения стали специализированные путеводители, которые отличались узкопрофильностью, конкретной тематической направленностью, ориентированностью на определённый слой читателей и их запросы.

Указанные издания рассмотрены с точки зрения «супутника» путешественника, который помогает ориентироваться на местности и получить полезную практическую информацию. Определены их особенности и идеологическая составляющая. Установлено, что кроме классических разделов, они содержали сведения профессионального или предметного направления. В основном такие проводники предназна-

лись для участников и гостей значимых социально-экономических и научных мероприятий, или для тематического посещения отдельных мест. Большинство из них формировало у читателя образ Киева как современного европейского города. Важное значение имел и путеводитель для проведения ученических экскурсий. Его издание положило начало специальной справочной литературе для детских путешествий.

Ключевые слова: Киев, город, специализированный путеводитель, дискурс, путешественник, эпоха модернизма.

В эпоху формування індустріального суспільства (XVIII–XIX ст.), коли відбулися зміни як у структурі соціуму, так і в розвитку транспортного сполучення, з'явився новий вид культурної практики – туризм. Подорожі та відвідування знакових місць стали елементом дозвілля для багатьох людей. У зв'язку з цим виникла потреба у письмовому посібнику, котрий би слугував мандрівникові дороговказом, орієнтував у іншому середовищі, створював певне уявлення про те, що можна побачити. Водночас він мав бути доступним і зручним, аби подорожуючий постійно носив його з собою. Таким виданням виявився путівник (провідник, вадемекум)¹. Хоча корінням він сягає ще античних часів, його появу в сучасному розумінні пов'язують з німецьким книго-торговцем К. Бедкером. У 1829 р. він уперше в світі надрукував універсальний дорожній довідник, що містив не лише просвітницьку, а й практичну інформацію. Згодом провідники цього видавничого дому стали вважати класичними, а ім'я його засновника – прозивним.

Путівник став об'єктом наукового вивчення не так вже й давно. Лише наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. він привернув увагу дослідників як в Україні, так і поза її межами. У 2003 р. велике міжнародне книжкове видавництво «Taylor & Francis Group» (Великобританія) випустило третю енциклопедію «Literature of Travel and Exploration»², де було вміщено й статтю про путівники. Простежити загальну історію туристичних провідників від найдавніших до сучасних спробував британський перекладач і редактор Ніколас Парсонс у книзі «Worth the Detour. A History of the Guidebook»³. Певні напрацювання мають науковці з ближнього зарубіжжя, присвятивши свої публікації окремим аспектам теми. Так, російські автори розглядають путівники як різновид довідкових видань (З. Антонова, М. Жуліна, М. Кильгишова⁴) та жанр туристичного дискурсу (Н. Філатова, Ю. Розанова, Л. Сакаєва, Л. Базарова⁵), визначають їхню роль у розвитку туристичної практики (Г. Мерзлякова, Л. Баталова, Т. Оконнікова⁶) й аналізують

¹ Призначення туристичного путівника як певного «керівного посібника» у різних мовах відображено у його назвах: українською *провідник, путівник* – «керівник», «той, хто вказує дорогу»; латинню *vade tecum* – «йди зі мною»; англійською *guidebook* – «керівна книга»; німецькою *reiseführer* – «керівник подорожі» та ін.

² Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia (3 vols) / Ed. J. Speake. – New York; London, 2003.

³ Parsons N.T. Worth the Detour. A History of the Guidebook. – Thrupp: Sutton Publishing, 2007. – 378 p.

⁴ Антонова З.В. Становление и развитие путеводителя как вида издания: конспект лекций. – Москва: изд-во МГОУ, 2006. – 13, [1] с.; Жулина М.А., Кильгишова М.С. Специфика разработки путеводителя как основного справочно-информационного издания в туризме // Огарев-online. – 2014. – № 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journal.mrsu.ru/arts/specifika-razrabotki-putevoditelya-kak-osnovnogo-spravocno-informacionno-izdaniya-v-turizme>

⁵ Філатова Н.В. Жанровое пространство туристического дискурса // Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. Филологические науки. – 2012. – № 2. – С. 76–82 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/zhanrovoe-prostranstvo-turisticheskogo-diskursa>; *Її ж.* Выразительные возможности хронотопа в путеводителях // Язык в пространстве коммуникации и культуры. – Москва: Книга и бизнес, 2012. – С. 449; Розанова Ю.Н. Путеводитель как жанр туристического дискурса: диахронический аспект // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014. – № 5 (27). – С. 281–285 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/putevoditel-kak-zhanr-turisticheskogo-diskursa-diahronicheskiy-aspekt>; Сакаєва Л.Р., Базарова Л.В. Понятия «туризм» и «туристический дискурс» в современной научной парадигме // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 6 (36): в 2-х ч. Ч. 1. – С. 159–161 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gramota.net/materials/2/2014/6-1/43.html>

⁶ Мерзлякова Г.В., Баталова Л.В., Оконнікова Т.И. Роль путеводителей и справочных изданий XIX – начала XX вв. в развитии туристско-экскурсионной практики Удмуртии // Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология. – 2014. – Вып. 2. – С. 198–204 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-putevoditeley-i-spravocnyh-izdaniy-xix-nachala-xx-vv-v-razvitii-turistsko-ekskursionnoy-praktiki-udmurtii-1>

з погляду інформаційного потенціалу як історичне джерело (О. Давидов⁷). В Естонії путівники досліджували в межах спеціального грантового проекту «Репрезентація Естонії в іншомовних путівниках ХІХ–ХХІ ст.: риторика й ідеологія»⁸. Серед його результатів – проведення в грудні 2007 р. міжнародного семінару «Путівник як семиотичний об'єкт», підготовка бібліографічного покажчика та видання збірника статей⁹.

В українському студіюванні вадемекумів також можна виділити декілька основних напрямів. Одними з перших з'явилися праці книгознавчого характеру О. Шишки та О. Вербіцької, пізніше – Є. Бережок¹⁰. Структурні й стилістичні особливості провідників як органічної частини

міського тексту вивчала В. Осьмак¹¹, а їхнє семиотичне наповнення – Л. Крапліна¹². Джерелознавчий контекст розробляла Є. Молочко¹³. При цьому всі автори вважають путівники важливою складовою краєзнавчої літератури.

Утім найбільш опрацьованими виявилися довідкові видання про окремі міста. Дослідниця М. Мовна комплексно проаналізувала провідники Львовом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. У своїх розвідках вона зупинилася на тематичних, ідеологічних, лінгвістичних особливостях путівників та виділила шість хронологічних періодів в історії їхнього друкування. Також вона розробила відповідну класифікацію, визначивши три основних типи путівників: маршрутний, до-

⁷ Давидов А.Ю. Источник по истории культурной жизни крупного города – путеводители // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2013. – № 2 (Т. 4: История). – С. 33–46 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lengu.ru/pages/izdaniya-lgu-im-aspushkina/vestnik-lgu-imeni-a-s-pushkina/seriya-istoriya.php>

⁸ Інформацію про проект див. за посиланням: <http://www.ruthenia.ru/vademecum/>

⁹ Путеводитель как семиотический объект: сборник статей / Ред. Л.Киселёва. – Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus / Tartu University Press, 2008. – 320 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/vademecum/Sbornik.html>

¹⁰ Шишка О. Путівники, довідники, адресні книги: до історії путівників Львова // Галицька брама. – 1999. – № 11/12. – С. 2–4; Вербіцька О.Р. Путівник як найпопулярніше видання краєзнавчої літератури (за матеріалами львівських путівників ХІХ–ХХ ст.) // Наукові записки Української академії друкарства. – 2001. – Вип. 3. – С. 78–81; *Її ж.* Специфіка створення путівника та його підготовка до видання (за матеріалами видань про Львів) // Поліграфія і видавнича справа. – 2001. – Вип. 37. – С. 210–218; Бережок Е. В. Туристические путеводители конца XVIII–XIX вв. (по материалам Строгановского фонда Научной библиотеки Одесского национального университета имени И. И. Мечникова // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2013. – Т. 18, вип. 2 (10). – С. 81–101; 2014. – Т. 19, вип. 2. – С. 101–121.

¹¹ Осьмак В.А. Путівники ХІХ – початку ХХ ст. як складова київського тексту (до постановки проблеми) // Наукові записки НАУКМА. – 2009. – Т. 88: Теорія та історія культури. – С. 28–31.

¹² Крапліна Л.О. Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. культурології: спец. 26.00.01 «Теорія й історія культури». – К., 2010. – 18 с.

¹³ Молочко Є.В. Довідкові видання для мандрівників першої половини ХІХ століття як історичне джерело з вивчення пам'яток історії та культури (на прикладі Криму) // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 137–144; *Її ж.* Популяризація культурної спадщини Криму (ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство». – К., 2012. – С. 8–10.

¹⁴ Див.: Мовна М. Путівники Львовом (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): історико-бібліографічне дослідження / наук. ред. Л.В.Сніцарчук. – Львів, 2013. – 604 с.; *Її ж.* Путівники Львовом (друга половина ХІХ – початок ХХІ століть): історико-культурологічне дослідження / наук. ред. Л.В.Сніцарчук. – Львів, 2014. – 232 с.; *Її ж.* Путівники Львовом міжвоєнного періоду (1919–1939): сучасна історична візія // Народознавчі зошити. Серія історична. – 2011. – № 1 (97). – С. 155–167; *Її ж.* Путівниковий дискурс Львова епохи Габсбургів (1772–1918) // Там само. – 2012. – № 1 (103). – С. 70–81; *Її ж.* Сучасні путівники Львовом: типологія і зміст // Там само. – 2013. – № 1 (109). – С. 132–141; *Її ж.* Путівники Львовом радянського періоду // Там само. – 2014. – № 2 (116). – С. 361–365; *Її ж.* Путівники Львовом, видані у міжвоєнний період (1919–1939): історіографічний аспект // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – 2013. – № 5. – С. 140–157; *Її ж.* Путівники Львовом (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): ретроспективний огляд // Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства: матеріали шостої міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 вересня 2015 року, Львів / [редакційна колегія: О. В. Шишка, І. О. Белоус, Р. С. Самотий, А. І. Андрухів]. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 161–167 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/33667>

відниковий і змішаний¹⁴. Київські вадемекуми в контексті паломницьких практик, представлення польських місць пам'яті та формування образу модерного міста розглянула історикня К. Діса¹⁵. Докладно вивчивши декілька популярних путівників, вона дійшла висновків, що видання для прочан, які відвідували святині Києва, хоч і були першими, проте не стали канонічними для створення провідників у подальшому. Натомість на зламі XIX–XX ст. з'явився новий вид путівників містом – такий, що міг задовольнити смак мандрівника до модерності¹⁶.

На 1918 р. Київ уже мав кілька десятків друкованих “керівників подорожами” (за нашими підрахунками їх налічувалося більше 50) українською, російською, польською та чеською мовами. Не вдаючись до характеристики всіх виявлених путівників¹⁷, детальніше розглянемо так звані спеціалізовані видання, котрі дотепер залишалися поза увагою дослідників. Під спеціалізованими ми розуміємо вадемекуми, які вирізнялися вузькопрофільністю, конкретною тематичною спрямованістю, орієнтованістю на певний прошарок читачів та їхні запити. До цієї категорії не включаємо провідники для прочан, оскільки, на наш погляд, вони становлять окрему групу. Зосередившись на вивченні означен-

них путівників як на довідниках для туристів, що допомагають орієнтуватися на місцевості й отримати практичну інформацію, спробуємо визначити їхні особливості та ідеологічне підґрунтя.

Насправді, наприкінці XIX ст. практика публікування спеціалізованих провідників для відвідувачів окремих місць або заходів стала досить поширеною в Європі. Передусім, це стосувалося значних наукових і професійних зібрань, а також промислових, сільськогосподарських та мистецьких виставок. Для прикладу, на зламі XIX–XX ст. з'явилося кілька путівників Львовом, приурочених форумам польських лікарів і природознавців та загальній Крайовій виставці¹⁸. Не залишався осторонь і Київ, де у той же період вийшло друком, щонайменше, дев'ять видань такого типу. Три з них присвячено сільськогосподарській і промисловій виставці 1897 р.¹⁹, два – всеросійській виставці 1913 р.²⁰, решта – з'їздам медичних працівників²¹.

У 1896 р. один з путівників Києвом було видано організаційним комітетом VI з'їзду товариства російських лікарів, присвяченого пам'яті М. Пирогова²². Його підготовкою керував доктор медицини, професор Університету св. Володи-

¹⁴ Діса К. Л. Путівник Вацлава Чеховського «Kijów i Jego Pamiątki» як приклад представлення польських місць пам'яті у Києві // Наукові записки НАУКМА. – 2014. – Т. 156: Історичні науки. – С. 23–31; *Її ж.* Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону? // Там само. – 2015. – Т. 169: Історичні науки. – С. 24–29; *Її ж.* Образ модерного міста в путівниках по Києву межі XIX–XX ст. // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX століть / Упоряд. О.Бетлій, К.Діса, О. Мартинюк. – К.: Дух і Літера, 2016. – С. 82–95.

¹⁶ Діса К. Л. Путівники для паломників до Києва ... – С. 28.

¹⁷ У цій статті путівник розглядатиметься як різновид літератури для мандрівників, довідник, у якому культурно-історичні й інші відомості поєднуються з практичною інформацією, а в назві фігурує слово «путівник/провідник».

¹⁸ Мовна М. Путівниковий дискурс Львова епохи Габсбургів (1772–1918). – С. 73–75.

¹⁹ Путеводитель по Киеву с каталогом Киевской с.х. и пром. выставки 1897 года / Изд. М. Л. Радомирского. – К., 1897. – [2], 132 с.: 2 вкл. л. пл.; Бесплатная справочная книжка и путеводитель по Киеву и с.-х. и пром. выставке / Под ред. С. С. Антогнова и А. М. Щербакова. – К., 1897. – 48 с.; Справочная книжка для приезжающих на Киевскую сельскохозяйственную и промышленную выставку [1897 г.]: С путеводителем по выст. – К.: Н. М. Иконников и Ф. Л. Иссерлис, 1897. – 68 с.

²⁰ Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву и Киевской выставке 1913 г. Ч. 1. – К.: М. Киселёв и И. Штивельман, 1913. – 576 с.: ил., 2 пл.; Краткий путеводитель по Всероссийской выставке 1913 г. в г. Киеве. – К.: Тепе, 1913. – 32 с.

²¹ Путеводитель по Киеву / Под ред. П.И.Морозова. – К.: Орг. ком. VI съезда о-ва рус. врачей в память Н. И. Пирогова, 1896. – IV, 154 с.: ил., 2 вкл. л. пл.; *Неелов Н. К.* Краткий путеводитель по г. Киеву. – К., 1909. – 32 с. – (Орг. ком. III Всерос. съезда гинекологов и акушеров); Краткий путеводитель по городу Киеву. – К.: Бюро по орг. съезда фельдшеро-врачей, 1909. – 34 с.; Краткий путеводитель по городу Киеву: (Для членов съезда). – К.: Обл. съезд Юга России по борьбе с эпидемиями, 1913. – 34 с.

²² Путеводитель по Киеву / Под ред. П. И. Морозова.

мира П.Морозов²³. Сформована за довідково-маршрутним принципом²⁴ книжка складалася з трьох частин: відомостей про місто; переліку визначних місць і пам'яток; практичної інформації.

Відкривав провідник огляд історії Києва від первісних часів до 1890-х рр. Далі подано інформацію з галузі комунальної гігієни. Йшлося про фізико-географічні умови Києва (розташування, клімат, ґрунти, водні ресурси), населення, забудову, шляхи сполучення, інженерні споруди й комунікації та їхній вплив на санітарний стан міста й життя мешканців. Окремі підрозділи присвячено опису міської залізниці, каналізаційної мережі²⁵ та електричного освітлення.

У другій частині представлено огляд архітектурних, історичних, релігійних пам'яток, важливих будівель, закладів освіти, місць відпочинку, згрупованих відповідно до тодішнього адміністративного устрою за поліційними дільницями (Бульварна, Либідська, Старокиївська, Двірцева, Печерська, Подільська, Плоска, Лук'янівська). До відвідин пропонувалися й передмістя з околицями, зокрема Видубицький монастир, Китаївська, Голосіївська й Феофаніївська пустині, Вишгород, Межигір'я.

На завершення у путівнику наведено необхідні для подорожуючих відомості про розклади руху потягів, пароплавів, диліжансів, тарифи на проїзд міським громадським транспортом (трамвай, візник), перелік готелів та мебльованих кімнат із зазначенням вартості проживання. Також вказано адреси деяких аптечних, банківських, поштово-кур'єрсько-транспортних установ, бібліотек, газетних кіосків, книжкових магазинів, парків, театрів і клубів, магазинів оптики та хірургічних інструментів тощо.

Крім того текст провідника доповнено шістьма автотипіями²⁶ (Миколаївський ланцюговий міст, Олександрівський узвіз, Університет св. Володимира, Андріївська церква, пам'ятник Володимиру Великому, Києво-Печерська лавра) та двома вклейками, розміщеними на початку й у кінці книги. Перша – це виконаний у кольорі план Києва з позначенням на ньому університету, клінік його медичного факультету, анатомічного театру, купецького зібрання, міської думи, адресного столу. Друга складалася з плану тієї частини міста, де була каналізація та схеми розрізу земної кори з геогностичної карти професора К.Феофілактова.

Прикметною ознакою цього путівника був науковий підхід до його укладання. З перших сторінок тексту вбачається переважання наукового стилю з характерними для нього інформативністю, точністю, спеціальною термінологією, цитуванням літератури та бібліографічними посиланнями. Все це вказує на те, що видання було розраховане не на масового читача, а на фахову аудиторію.

Значимим явищем у соціально-економічному та культурному житті не тільки Києва, а й усього Південно-Західного краю Російської імперії стала сільськогосподарська і промислова виставка 1897 р. Цю подію не оминули увагою й видавці, приурочивши їй п'ять публікацій²⁷. Три з них – згадані вище путівники, серед яких найбільшим обсягом вирізнялася книжка М. Радомінського “Путеводитель по Киеву с каталогом Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1897 года”. Вона фактично складалася з двох частин: провідника містом з короткою характеристикою його історичного минулого,

²³ **Морозов Павло Іванович** (1846–1927) – доктор медицини (1876), професор (1891). Перший завідувач кафедри оперативної хірургії та топографічної анатомії (1886–1910), проректор (1906–1910) Університету св. Володимира. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. як хірург-консультант у шпиталях Дунайської діючої армії. Один із засновників медичного відділення Київських вищих жіночих курсів (1907). Директор Київського жіночого медичного інституту (1916–1920).

²⁴ Тут і далі керуємося типологізацією М. Мовної.

²⁵ У путівнику під заголовком «Каналізація міста Києва» подано статтю інженера шляхів сполучення Я. Я. Холодецького, про що у тексті є відповідна заувага.

²⁶ **Автотипія** (від гр. *autos* – сам і *typos* – відбиток) – фотомеханічний спосіб відтворення напівтонових зображень (картин, фотокарток тощо). Відбиток, виконаний таким способом.

²⁷ Окрім названих вище путівників, по завершенню виставки вийшли друком ще дві книги: Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка [1897] / Описание Киев. с.-х. и пром. выст., сост. сотрудниками “Киевлянина” И. В. Александровским, И. М. Рева, Д. С. Романовским, В. Ф. Цеховским при участии О.Р.Кобецкого. – К.: [Киевлянин], 1898. – 574 с.: 12 вкл. л. ил.; Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 года и её участники: Лит.-худож. издание С. В. Кульженко и Б. К. Струнского / Ред. И. В. Лещенко. – К., 1898. – 158 с.

тогочасного стану, найвизначніших місць, чималим адресним довідником та каталогу виставки. У заголовній статті до каталогу містилася практична інформація щодо організації виставки, необхідна як її учасникам, так і відвідувачам. Для експонентів вказувалися умови відбору, доставки й утримання (для тварин) товарів, а також правила їхнього показу/продажу та розмір плати за демонстраційне місце. Окреслювалися основні положення щодо проведення експертного оцінювання експонатів і присудження нагород. Для публіки корисними були відомості про строки представлення різних видів продукції (овочів, фруктів, домашньої птиці, худоби), розклад роботи, вартість вхідного квитка. Не зайвими були й зауваги про транспортне сполучення з містом, освітленість території, надання різноманітних послуг, що загалом мало створити на виставці комфортне середовище. Усе це забезпечувалося спеціально прокладеною трамвайною лінією, встановленням 50 електричних ліхтарів для зовнішнього та понад 300 ламп для внутрішнього освітлення, відкриттям поштово-телеграфного відділення, наявністю столової з помірними цінами²⁸.

Власне сам каталог розплановано за відділами експозиції (сільськогосподарський, машинний, промисловий, фабрично-заводський, фабрично-ремісничий, кустарно-промисловий, науковий) із перерахуванням експонентів та відповідальних осіб. Додатками слугували план Києва та карта розташування павільйонів виставки.

Особливістю видання М. Радомінського була велика кількість рекламних оголошень – майже

100. Це й не дивно, тому що головною метою такого роду заходів є ознайомлення потенційних споживачів з власним продуктом, просування його на ринку та встановлення нових ділових контактів. А оскільки за кількомісячний період проведення (з липня по жовтень) виставку відвідало чимало гостей, розміщення реклами в путівнику мало неабиякий комерційний сенс.

Треба зазначити, що за своїм змістом частина, присвячена огляду міста, дуже подібна до тексту путівника за редакцією П. Морозова. При цьому обидва розглянуті видання позиціонували Київ як модерне європейське місто. Віддаючи належне його старожитностям і святиням, увагу читача акцентували на технічних досягненнях, нових архітектурних формах, інженерних спорудах, освітніх центрах, відпочинкових зонах тощо.

Дедалі більшої популярності набирали тематичні вадемекуми. Швидкий розвиток природничих наук у той період викликав у багатьох науковців і викладачів бажання поділитися новими знаннями з громадськістю, зацікавити ними різні верстви населення. У результаті було підготовлено й оприлюднено чимало лекцій, оглядів, програм збору різноманітних колекцій, матеріалів для проведення екскурсій тощо, й путівників зокрема. Так, у 1911 р. вийшов друком "Геологический путеводитель по Киеву и его окрестностям" В. Чирвинського²⁹, а через п'ять років побачив світ "Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий" М. Шарлеманя³⁰. Обидва молоді автори в майбутньому стали відомими українськими вченими³¹, а

²⁸ Путеводитель по Киеву с каталогом Киевской с.х. и пром. выставки 1897 года. – С. 78–79.

²⁹ Чирвинский В. Геологический путеводитель по Киеву и его окрестностям. – К., 1911. – [2], 15–67 с.: 6 вкл. л. табл. Станом на 1921 р. ця праця вже стала бібліографічним раритетом (Див.: Шарлемань М. По Києву і його околицях: Корот. провідник для природн. екскурсій. – К.: Держвидав, 1921. – С. 6).

³⁰ Шарлемань Н. В. Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий. – К.: Орнитол. о-во им. К. Ф. Кесслера, 1916. – 54 с.

³¹ Чирвинський Володимир Миколайович (1883–1942) – мінералог і петрограф. Приват-доцент, професор мінералогії і петрографії на Київських вищих жіночих курсах (1907–1921). Приват-доцент (1911–1916), завідувач кафедри геології (1938–1940) Київського університету. Викладач, професор мінералогії і геології Київського політехнічного інституту (1911–1942). Стажувався в Німеччині, Швеції, Норвегії. У 1918–1940 рр. геолог, старший геолог, завідувач секції Українського геологічного комітету. У 1940–1941 рр. старший науковий співробітник Інституту геологічних наук АН УРСР.

Шарлемань Микола Васильович (1887–1970) – зоолог, природоохоронець, краєзнавець. Доктор біологічних наук (1937), професор (1938). Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства, один із фундаторів УАН. Учений секретар Київського орнітологічного товариства (1908–1917), консультант та організатор нового зоологічного саду в Києві (1911), засновник Дніпровської біологічної станції на Чорторії (1912). Засновник та директор заповідника «Конча-Заспа» (1924–1934). Із 1923 р. – дійсний член н.-д. кафедри зоології, пізніше – наук. співробітник, зав. відділу Інституту зоології ВУАН / АН УРСР. Член Всеукраїнського археологічного комітету, Всесоюзного геогр. т-ва АН СРСР. Один з організаторів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

їхні твори було опубліковано ще раз. Маючи у своєму розпорядженні саме примірники перевидань, можемо скласти певне уявлення про ці книги. У провіднику В. Чирвинського³² налічувалося 30 сторінок тексту, поділеного на два розділи. Перший присвячено загальній геологічній інформації про місто. В іншому – під назвою “Спеціальна частина” – запропоновано три маршрути для організації екскурсій: схилами Дніпра, до Бабиного яру, Андріївський узвіз – Юрківська вул. – Кирилівська вул. У доповнення наведено декілька схем геологічних розрізів та подано список основної літератури з геології Києва. Також у другому виданні наявні фотоілюстрації.

Ознайомившись зі змістом путівника В. Чирвинського, можна стверджувати, що він, найімовірніше, розрахований на спеціальну аудиторію (науковця, студента), а не на загал. Водночас немає причин сумніватися у висновках попередніх дослідників, що ці описи, незважаючи на “складність тексту для читання, переобтяження аналізом порід, складу ґрунту тощо”, мали важливе значення, бо містили багато корисних відомостей³³.

Невеликим за обсягом був і провідник М. Шарлеманя, присвячений флорі й фауні Києва та його околиць³⁴. У передмові автор зазначив, що книжка є трохи доповненим і виправленим варіантом видання, здійсненого російською мовою в 1916 р. Як і попередній, путівник характеризувався конспективністю та стислістю викладу. До уваги читача був короткий опис місцевостей із зазначенням рослин, тварин, птахів, комах, яких можна там побачити. А ще вказувалися зручні для збору екскурсантів місця й оптимальні шляхи мандрування. У самому місті пропонувалося оглянути сади – колишній Царський (нині – Миський) і Ботанічний. Окраїнні та замиські простори для відвідин умовно можна поділити на дві групи. До першої – лісові (лісисті) місцевості – увійшли Голосіївський і Хотівський ліси, Видубицький монастир, Преобра-

женський і Феофаніївський скити, Кадетський гай, Зоологічний сад, Кирилівські та Вишгородські горби, Жуків і Труханів острови, Сирець, Пуща-Водиця, Межигір’я, Святошин, Боярка, Старосілля, Дарниця та деякі інші райони. Групу водних об’єктів склали: річка Почайна, струмок Щербинчик, болото Імшане, Сапсаїв став, низка озер (Зміювате, Круте, Старик, Лукове, Біле, Рудня-Яблунівська, Рибні). Цікаво, що до них же автор включив і поля зрошення (поля фільтрації), котрі, попри непрезентабельність, уважав “справжнім ельдорадо для натураліста”.

Маючи за мету формування у людей почуття любові до природи і життя, М. Шарлемань, при укладанні путівника, керувався не тільки науковою чи освітньою цінністю пропонованих локацій, а й їхньою естетичною привабливістю. “Чи треба говорити – писав він, – що на екскурсіях не мале значення має краса пейзажу. Нудний одноманітний пейзаж: безмежні поля, піски, однотиповий ліс – не можуть запасти в душу співучасникові екскурсії, і враження від такого пейзажу зостається сумне, безвідрадне. Що різноманітніший і мальовничіший пейзаж, то більше враження лишає він після себе, живіше й цікавіше відбувається екскурсія, приємніше потім на дозвіллі згадується про неї”³⁵. Написана легкою, подекуди навіть поетичною мовою, доповнена фотозамальовками, ця книжка могла стати в нагоді при організації екскурсій як для дітей, так і для дорослих.

До категорії спеціалізованих вадемекумів зараховуємо й “Карманный путеводитель по Киеву с указанием трёхдневного маршрута”³⁶, укладачем якого був засновник і директор одноїменної приватної чоловічої гімназії в Києві Михайло Оксентійович Стельмашенко. Особлива цікавість до видання викликана тим, що серед тогочасних провідників воно було єдиним безпосередньо орієнтованим на дитячу, зокрема учнівську аудиторію. Поява путівника пов’язана

³² Чирвинский В. Геологический путеводитель по Киеву. – К.: Друк. Київ. філії кн. спілки, 1926. – 48 с.: ил., карт.

³³ Див.: Астрова Г.Г. Геологические экскурсии: Пособие для учителей средней школы. – Москва: Учпедгиз, 1949. – С. 7–8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docplayer.ru/44936450-Jdologicheskie-ekskursii.html>

³⁴ Шарлемань М. По Киеву і його околицях: Корот. провідник для природн. екскурсій. – К.: Держвидав, 1921. – 48 с.: іл.

³⁵ Там само. – С. 4.

³⁶ Стельмашенко М. Карманный путеводитель по Киеву с указанием трёхдневного маршрута. Изд. Экскурсионной комиссии Киевского учебного округа. – К.: тип. Т-ва И. Н. Кушнеров, 1913. – 47 с.

з функціонуванням створеної при Київському навчальному окрузі екскурсійної комісії, яка мала за мету “пробудження інтересу до влаштування шкільних екскурсій”. І саме М. Стельмашенко очолював її впродовж 1909–1914 рр. До того ж він був першим, хто започаткував у Києві так званий гімназійний туризм. У літній період деякі навчальні заклади міста перетворювалися на безкоштовні готелі для учнів з різних місцевостей, а викладачі виконували роль гідів. Тому й не дивно, що для полегшення організації шкільного туризму було укладено відповідний довідник. У передмові визначалося його основне завдання – дати можливість групам екскурсантів ознайомитися з Києвом самостійно, “без зайвих слів і непотрібних подробиць” зорієнтувати їх, куди йти та що дивитися. Обумовлювалася й тривалість запропонованого маршруту – три дні, – строк, який зазвичай виділяли для учнівських поїздок.

Власне за композицією путівник можна віднести до категорії маршрутних. Він складається з трьох частин: вступу, маршрутного блоку та практичної інформації. У короткому вступі обґрунтовувалася важливість Києва як туристичного об'єкта, наголошувалося на його сакральному значенні.

Маршрутна частина поділялася на три дні й вибудовувалася за локаційно-хронологічним принципом. Зупинимось докладніше на тому, що ж учням рекомендували відвідати. Розпочинати екскурсію пропонували з Михайлівської площі – «центру політичного і релігійного життя в епоху Святослава і Володимира». Далі огляд радили продовжити в такому порядку: Десятинна, Андріївська, Трьохсвятительська церкви, Михайлівський монастир, Володимирська гірка та пам'ятник Володимиру Великому, Царська площа (нині – Європейська площа), нижній пам'ятник святому Володимиру (більше відомий як пам'ятник Магдебурзькому праву). Закінчити день можна було прогулянкою по Дніпру на пароплаві чи у «найулюбленішому місці інтелігентних киян² – Купецькому саду (нині – Хрещатий парк).

Другий день перебування у Києві присвячувався Печерську та Липкам. Насамперед екскурсанти мали побувати в Києво-Печерській лаврі (Собор Успіння Пресвятої Богородиці, Трапезна церква, Велика лаврська дзвіниця, Ближні та Дальні печери). Потім, перекусивши у монас-

тирській чайні, ознайомитися з храмом Спаса на Берестові, Аскольдовою могилою, Військово-Микільським собором. Далі – пройтися Олександрівською вулицею (нині – вул. Михайла Грушевського) і Царським садом, подивитися експозицію Музею старожитностей і мистецтв (тогочасна офіційна назва – Київський художньо-промисловий та науковий музей імені государя імператора Миколи Олександровича, нині – Національний художній музей України).

Третього дня рух туристичної групи планувався від Софійської площі та пам'ятника Б. Хмельницькому в напрямку Володимирської вулиці (Софійський собор, Золоті Ворота, Оперний театр, Педагогічний музей, Університет св. Володимира) із заходженням у Володимирський собор. Завершити поїздку пропонувалося на Подолі на території Братського Богоявленського монастиря, оглянувши там храм, актову залу та музей Київської духовної академії.

Наприкінці видання подано практичну інформацію, необхідну для учасників екскурсії. Зважаючи на те, що путівник орієнтований на школярів, розділ розпочинається з правил їхнього поведіння під час відвідування міста, затверджених попечителем Київського навчального округу О.Деревицьким. Відповідно до цих настанов приїжджі гімназисти мали право прогулюватися Києвом індивідуально, за умови наявності при собі учнівських квитків. Вони могли бути й у Купецькому саду, а з письмового дозволу керівника екскурсії – на музично-літературних вечорах, концертах чи театральних виставах. Серед обов'язкових вимог було носіння форменого одягу та пристойна поведінка на вулицях і в громадських місцях.

Значно більшим був перелік заборон. Зокрема екскурсантам не дозволялося: відвідувати танцювальні вечірки, кінотеатри, театри мініатюри та українські («малоросійські») театри, ресторани, кав'ярні, пивниці та інші подібні заклади, усі сади для гулянь; кататися на човнах і купатися у Дніпрі; курити тютюн; співати, грати на музичних інструментах у приміщеннях для ночівлі та ходити вулицями без дозволу після десятої години вечора³⁷.

З інших відомостей наведено лише розклади руху пароплавів по Дніпру, поїздів Південно-Західних і Московсько-Києво-Воронезької залізниць та візницькі такси для проїзду містом. Також пу-

³⁷ Там само. – С. 42.

тівник доповнено планом головного храму Києво-Печерської Лаври – Успенського Собору.

На змістовому й ідеологічному наповненні «Карманного путеводителя по Киеву с указанием трёхдневного маршрута» безумовно позначилися погляди його автора. М.Стельмашенко, будучи священником, членом Київського клубу російських націоналістів, і в педагогіці дотримувався принципів виховання у суворому монархічному й православному дусі. Тому текст був покликаний формувати в учнівства образ Києва як «колиски російської державності», «праматері міст руських», «купелі християнського просвітництва», «Єрусалиму руської землі». Насичений фразами на зразок «зайдіть до храму», «поклоніться образу», «зверніть увагу на ікону», «огляньте іконостас», путівник нагадував радше дороговказ для паломників, аніж довідник для світських мандрівників.

Отже, путівниковий дискурс Києва кінця XIX – початку XX ст. цілком відповідав тогочасним європейським тенденціям, зокрема щодо спеціалізованих видань. Окрім традиційних для класичних туристичних довідників розділів, вони, як правило, містили інформацію вузькофакхового чи предметного спрямування. Такі провідники, насамперед, призначалися для учасників та гостей значимих соціально-економічних і наукових заходів, або для відвідування окремих місць з конкретно визначеною метою. Більшість з них було зорієнтовано на освіченого, допитливого читача, котрого в місті цікавило не лише минуле, а й нове та прогресивне. Важливе значення мала поява путівника для проведення учнівських екскурсій. Незважаючи на його численні недоліки, це був один з перших кроків у напрямі створення спеціальної довідкової літератури для дитячих подорожей.

References

- Antonova, Z. V. (2006). *Stanovlenie i razvitie putevoditelya kak vida izdaniya: konspekt lekcij*. Moscow: izd-vo MGOU. [in Russian].
- Astrova, G. G. (1949). *Geologicheskie e'kskursii: Posobie dlya uchitelej srednej shkoly*. Moscow: Uchpedgiz. Retrieved from <http://docplayer.ru/44936450-Jdologicheskie-ekskursii.html> [in Russian].
- Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova) [Travel guide-books of the late 18th–19th centuries (based on Stroganov private collection of the Scientific Library of Odesa I. I. Mechnikov National University)]. *Odesa National University Herald. Library studies, Bibliography studies, Bibliology*, 18 (2 (10)), 81–101. [in Russian].
- Berezhok, E. V. (2014). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova) [Travel guide-books of the late 18th–19th centuries (based on Stroganov private collection of the Scientific Library of Odesa I. I. Mechnikov National University)]. *Odesa National University Herald. Library studies, Bibliography studies, Bibliology*, 19 (2), 101–121. [in Russian].
- Davydov, A. Yu. (2013). Istochnik po istorii kul'turnoj zhizni krupnogo goroda – putevoditeli. *Vestnik of Pushkin Leningrad State University*, 2 (4: History), 33–46. Retrieved from <http://lengu.ru/pages/izdaniya-lgu-im-aspushkina/vestnik-lgu-imeni-a-s-pushkina/seriya-istoriya.php> [in Russian].
- Dysa, K. L. (2014). Putivnyk Vatslava Chekhovs'koho “Kijów i Jego Pamiątki” iak pryklad predstavlen-
 nia pol's'kykh mists' pam'iaty u Kyievi [Travel guide by Waclaw Ciechowski “Kijów i Jego Pamiątki” as the exemplum of presenting Polish memory sites in Kyiv]. *Scientific notes NaUKMA, 156: Historical Sciences*, 23–31. [in Ukrainian].
- Dysa, K. L. (2015). Putivnyky dlia palomnykiv do Kyieva sere diny XIX st.: zakladennia kanonu? [19th-century guidebooks for pilgrims to Kyiv: Creation of a canon?]. *Scientific notes NaUKMA, 169: Historical Sciences*, 24–29. [in Ukrainian].
- Dysa, K. L. (2016). Obraz modernoho mista v putivnykakh po Kyievu mezhi XIX–XX st. In O. Betlii, K. Dysa, & O. Martyniuk (Comps.), *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – kintsia XX stolit'* (pp. 82–95). Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
- Filatova, N. V. (2012). Vyrizitel'nye vozmozhnosti xronotopa v putevoditelyax. In *Yazyk v prostranstve komunikacii i kul'tury* (p. 449). Moscow: Kniga i biznes. [in Russian].
- Filatova, N. V. (2012). Zhanrovoe prostranstvo turisticheskogo diskursa. *Vestnik of Sholokhov Moscow State University for the Humanities: Philology Series*, 2, 76–82. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/zhanrovoe-prostranstvo-turisticheskogo-diskursa> [in Russian].
- Kiselyova, L. (Ed.). (2008). *Putevoditel' kak semioticheskij ob'ekt: sbornik statej*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus / Tartu University Press. Retrieved from <http://www.ruthenia.ru/vademecum/Sbornik.html> [in Russian].
- Kraplina, L. O. (2010). *Evoliuitsiia obrazu Kyieva v kraieznavchij ta turystychnij literaturi (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.)* [Kyiv image evolution in local lore and tourist literature (second part of XIX – begin-

ning of XXI c.)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Merzlyakova, G. V., Batalova, L. V., & Okonnikova, T. I. (2014). Rol' putevoditelej i spravocnyx izdaniy XIX – nachala XX vv. v razvitii turistsko-e'kskursionnoj praktiki Udmurtii [Role of guide-books and reference books of XIX and the beginning of XX centuries in the development of tourist-excursion activity in Udmurtia]. *Bulletin of Udmurt University. Series History and Philology*, (2), 198–204. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-putevoditeley-i-spravocnyh-izdaniy-xix-nachala-xx-vv-v-razvitii-turistsko-ekskursionnoj-praktiki-udmurtii-1> [in Russian].

Molochko, Ye. V. (2012). Dovidkovi vydannia dlia mandrivnykiv pershoi polovyny XIX stolittia iak istorichne dzherelo z vyvchennia pam'iatok istorii ta kul'tury (na prykladi Krymu). *Historical Archives. Scientific studies*, (8), 137–144. [in Ukrainian].

Molochko, Ye. V. (2012). *Populiaryzatsiia kul'turnoi spadshyny Krymu (XIX – pochatok XX stolittia)* [Popularization of cultural heritage of the Crimea (XIX – early XX centuries)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Movna, M. (2011). Putivnyky L'vovom mizhvoiennoho periodu (1919–1939): suchasna istorychna viziia [City guidebooks of Lviv in interwar period (1919–1939): modern historical vision]. *The ethnology notebooks. Series history*, 1 (97), 155–167. [in Ukrainian].

Movna, M. (2012). Putivnykovyj dyskurs L'vova epokhy Habsburhiv (1772–1918) [The discourse of Lviv guidebooks during the Habsburg's epoch (1772–1918)]. *The ethnology notebooks. Series history*, 1 (103), 70–81. [in Ukrainian].

Movna, M. (2013). *Putivnyky L'vovom (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): istoriko-bibliohrafichne doslidzhennia*. Lviv. [in Ukrainian].

Movna, M. (2013). Putivnyky L'vovom, vydani u mizhvoiennyj period (1919–1939): istoriohrafichnyj aspekt. *Notes Lviv National Library of Ukraine named after V. Stefanik*, (5), 140–157. [in Ukrainian].

Movna, M. (2013). Suchasni putivnyky L'vovom: typolohiia i zmist [Present-day guide-books on Lviv, their typology and contents]. *The ethnology notebooks. Series history*, 1 (109), 132–141. [in Ukrainian].

Movna, M. (2014). *Putivnyky L'vovom (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): istoriko-kul'turolohichne doslidzhennia*. Lviv. [in Ukrainian].

Movna, M. (2014). Putivnyky L'vovom radians'koho periodu [On Lviv guide-books of Soviet period]. *The ethnology notebooks. Series history*, 2 (116), 361–365. [in Ukrainian].

Movna, M. (2015). Putivnyky L'vovom (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): retrospektyvnyj ohliad [Lviv guide books (from the second half of the 19th cen-

tury to early 21th century): retrospective review]. *Proceedings of the 6 International Conference: Suchasni problemy diial'nosti biblioteky v umovakh informatsijnoho suspil'stva* (pp. 161–167). Lviv. Retrieved from <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/33667> [in Ukrainian].

Osmak, V. A. (2009). Putivnyky XIX – pochatku XX st. iak skladova kyivs'koho tekstu (do postanovky problemy) [Guide-books of XIXth – early XXth century as a constituent of Kyiv text (to the statement of problem)]. *Scientific notes NaUKMA*, 88: *Theory and history of culture*, 28–31. [in Ukrainian].

Parsons, N. T. (2007). *Worth the Detour. A History of the Guidebook*. Thrupp: Sutton Publishing. [in English].

Rozanova, Y. N. (2014). Putevoditel' kak zhanr turisticheskogo diskursa: diachronicheskij aspekt [Guide book as a genre of discourse: the diachronic aspect]. *Historical and social-educational ideas*, 5 (27), 281–285. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/putevoditel-kak-zhanr-turisticheskogo-diskursa-diahronicheskij-aspekt> [in Russian].

Sakaeva, L. R., & Bazarova, L. V. (2014). Ponyatiya “turizm” i “turisticheskij diskurs” v sovremennoj nauchnoj paradigme [The notions “tourism” and “travel discourse” in modern scientific paradigm]. *Philological Sciences. Issues of Theory and Practice*, 6 (36): v 2-x ch. Ch. 1, 159–161. Retrieved from <http://www.gramota.net/materials/2/2014/6-1/43.html> [in Russian].

Sharleman M. (1921). *Po Kyievu i joho okolysiaxh: Korot. providnyk dlia pryrodn. ekskursij*. Kyiv. [in Ukrainian].

Shyshka, O. (1999). Putivnyky, dovidnyky, adresni knyhy: do istorii putivnykiv L'vova. *Halytska brama*, 11/12, 2–4. [in Ukrainian].

Speake, J. (Ed.). (2003). *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia* (3 vols). New York; London. [in English].

Verbitska, O. R. (2001). Putivnyk iak najpopulianishe vydannia kraieznavchoi literatury (za materialamy l'vivs'kykh putivnykiv XIX–XX st.). *Scientific Papers of Ukrainian Academy of Printing*, (3), 78–81. [in Ukrainian].

Verbitska, O. R. (2001). Spetsyfika stvorennia putivnyka ta joho pidhotovka do vydannia (za materialamy vydan' pro L'viv). *Printing and Publishing*, (37), 210–218. [in Ukrainian].

Zhulina, M. A., & Kilgishova, M. S. (2014). Specyfika razrobotki putevoditelya kak osnovnogo spravocno-informacionnogo izdaniya v turizme [The guidebook as the main reference and information edition in tourism and its compiling specifics]. *Ogarev-online*, 18. Retrieved from <http://journal.mrsu.ru/arts/specyfika-razrobotki-putevoditelya-kak-osnovnogo-spravocno-informacionnogo-izdaniya-v-turizme> [in Russian].